

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

بررسی مفهوم آزادی از دیدگاه مقام معظم رهبری

استاد راهنما: بتول رستمیان

نویسندگان (مینا علیجان زاده، حدیثه تمیزی، ثریا خانی)

حوزه علمیه حضرت فاطمه (س) خسروشاه، آذربایجان شرقی

چکیده

آزادی از اساسی‌ترین بحث‌های زندگی است و از دیرباز مورد توجه انسان بوده است. زیرا آزادی خواسته همه انسانهاست و همه دوست دارند آزاد زندگی کنند و در زندگی خود دست به انتخاب بزنند. امروزه یکی از مباحث رایج در جامعه ایران بحث آزادی است و هر کسی چه مردم عادی و چه صاحب‌نظران در مورد آزادی معانی مختلفی بیان می‌کنند و در این میان غربی‌ها و دشمنان اسلام هم بیکار ننشسته معانی و مفاهیم ضد و نقیضی از آزادی را که به نفع خود و به ضرر مردم ایران است را مطرح می‌کنند. بنابراین ضرورت ایجاب می‌کند که با نوشتن مقالات در مورد مفهوم آزادی به بیان درست آن پرداخته شود تا مردم در مورد آن خلط نکرده و به معنی واقعی آن پی ببرند. و این نوشتار بر آن است تا با توجه به بیانات مقام معظم رهبری دانشمند بزرگ اسلام مفهوم آزادی را از چند جهت که عبارتند از «آزادی بیان، آزادی فکری، آزادی فرهنگی، آزادی اجتماعی، آزادی زنان» بیان کند. معظم له آزادی را یک امر ضروری و در شمار حقوق طبیعی و اولیه بشری می‌داند که از سوی دولت‌ها به مردم اعطا نشده است بلکه نعمتی از طرف خداوند است.

کلید واژه‌ها: آزادی، رهایی، استقلال، اختیار

مقدمه

مسئله آزادی جزء مسائلی است که از دیر باز در جوامع اسلامی و غرب مورد توجه قرار گرفته است. اما این که آزادی واقعی چیست و چگونه می‌توان به آن دست یافت. و یا این که آیا برای آزادی چهارچوبی وجود دارد یا نه؟ متفکران و اندیشمندان مسلمان و غرب نظرات متفاوتی دارند که توجه و تفکر در نظرات آنها و اینکه چه نظراتی درست یا نادرست است خالی از لطف نیست.

با توجه به این که نظرات اندیشمندان غربی در مورد آزادی به سرعت در جامعه اسلامی در حال پیشرفت است و مردم جامعه اسلامی بین آزادی‌هایی که اسلامی بیان می‌کند و آزادی که غرب برای آنان معنا می‌کند خلط ایجاد کرده و در فهم معنای واقعی و عمل کردن به آن سردرگم می‌شوند. با این که در مورد آزادی، مقالاتی چون: انواع آزادی از دیدگاه اسلام و غرب، آزادی در تفکر کانت، آزادی از نظر مارتین هایدگر و آزادی و مبانی آن از دیدگاه استاد مطهری و ... با این وجود، ضرورت ایجاد می‌کند که نظرات دانشمندان اسلامی را که با بهره‌گیری از دین مبین اسلام می‌باشد را به طور گسترده در بین اقشار مختلف مردم ترویج داده تا برداشت‌های انحرافی از چنین واژه‌هایی به حداقل برسد. که یکی از این دانشمندان بزرگ اسلام، رهبر معظم انقلاب اسلامی آیت الله خامنه‌ای می‌باشد که در این مقاله سعی بر این شده تا با توجه به بیانات و سخنرانی‌های ایشان در صحنه‌ها و زمان‌های مختلف در مورد واژه «آزادی» در حیطه اجتماعی، سیاسی و آزادی بیان و ... به برداشت‌های انحرافی که از این واژه می‌شود را پاسخ داده شود.

مفهوم شناسی

آزادی

آزادی در لغت: لغویان برای آزادی معانی متعددی گفته‌اند؛ از جمله، آن را به حریت، خلاف بندگی و رقیت و عبودیت و اسارت و اجبای، قدرت عمل و ترک عمل، قدرت انتخاب (دهخدا، لغت‌نامه دهخدا، ج ۱، ص ۱۱۷) و استقلال در عمل و از آمیختگی رها شدن (راغب اصفهانی، ۱۴۱۶، ص ۲۲۴) معنا کرده‌اند. در فرهنگ بزرگ سخن هم چنین معنا شده: ۱- رها بودن از قید و بند، نبودن مانع یا مزاحم برای انجام کاری، ۲- اسیر، زندانی یا گرفتار نبودن، ۳- از نظر سیاسی: امکان عملی کردن خواسته‌ها به صورت فردی یا جمعی؛ حق اقدام و انتخاب بدون دخالت دیگران: آزادی احزاب، آزادی بیان، آزادی سیاسی، آزادی کار، آزادی مطبوعات، ۴- برده و بنده نبودن؛ در تحت مالکیت کسی نبودن، رهایی از بندگی ۵- آسوده خاطر بودن، فراغت خاطر (انوری، ۱۳۸۶، ص ۸۹)

تعریف اصطلاحی آزادی: برای آزادی در میان اندیشمندان به تعریف مشترکی نرسیده‌اند. تنوع و تعدد بحث از آزادی و ابعاد مختلف آن از آن روست که هر اندیشورزی با توجه به پیش فرض‌ها و مسلک و مرام خویش به تعریف این واژه مهم و اساسی در زندگی سیاسی بشر پرداخته و شاخص‌های ویژه‌ای برای آن شمرده است. (لک‌زایی، ۱۳۸۲، ص ۱۹)

به هر تقدیر بر تعریف آزادی اتقان حاصل نشده است؛ اما در یک تعریف ساده و ابتدایی و البته فارغ از هرگونه قید و بندی می‌توان آزادی را به فقدان مانع در راه خواسته‌های انسان تعریف کرد. آزادی یعنی انسان کاری را که بخواهد بتواند انجام دهد و مانعی در راه آن نباشد و قادر باشد چیزی را انتخاب کند و از چیز دیگری در گذرد. (لک‌زایی، همان، ص ۲۱)

مقام معظم رهبری آیت الله خامنه‌ای در باب مفهوم آزادی، بیان می‌کنند که «ما باید استقلال را - که شعار دیگر ماست - به کار گیریم؛ یعنی مستقل فکر کنیم؛ تقلیدی و تبعی فکر نکنیم. اگر در این مسأله که پایه بسیاری از مسائل و پیشرفت‌های ماست، بنا شد از دیگران تقلید کنیم و چشم‌پایمان را فقط بر روی دریچه‌ای که تفکرات غربی را به ما می‌دهد، باز کنیم، خطای بزرگی مرتکب شده‌ایم و نتیجه تلخی در اختیار خواهد بود.» رهبر معظم انقلاب بر این عقیده هستند که مفهوم آزادی ریشه در مکتب قرآن و اهل بیت دارد. (بیانات معظم له در مراسم فارغ التحصیلی گروهی از دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس - ۱۲ شهریور / ۱۳۷۷)

رهایی

معنای لغوی: رهایی. [ر] (حامص) رهایی، آزادی. خلاص. نجات. (ناظم الاطباء). مقابل گرفتاری (دهخدا، لغت‌نامه دهخدا) (ر) (حامص) خلاص (معین، ۱۳۸۶). نجات، آزادی. (عمید، ۱۳۷۱)

معنای اصطلاحی: باز شدن قید از مسیر جریان اراده به طور نسبی (جعفری، ۱۳۹۰، ص ۴۰۳)

استقلال

معنای لغوی: استقلال، مصدر باب استفعال از ریشه «قلل»، به معنای بالارفتن و ارتفاع گرفتن، (زبیدی، ۱۴۱۴ق.، ص ۶۲۹). به راه خود رفتن (ابن فارس، ۱۴۰۴ق.، ج ۳، ص ۵) یا بارها را برداشتن و جداسدن و رفتن (زبیدی، همان. ص ۶۲۹) آمده است. از این رو استقلال به معنای مشغول کاری شدن، بدون مشارکت دیگری (دهخدا، ۱۳۷۳ش، ج ۲، ص ۱۸۴۲) و در تصمیمات یا رفتار خود تابع دستور یا خواست دیگران نبودن؛ داشتن حق یا توانایی تصمیم‌گیری در اداره کارها، مستقل بودن و از نظر سیاسی به معنی: آزادی عمل داشتن کشوری در وضع و اجرای قوانین و فعالیت‌های اقتصادی، اجتماعی و سیاسی مربوط به خود، انجام دادن کار بدون یاری دیگران (انوری، ۱۳۸۶، ص ۳۸۶) آمده است.

معنای اصطلاحی: امام‌خمینی (ره) استقلال را در وابسته نبودن به غیر، (امام‌خمینی، ۱۳۸۹ش. صحیفه امام، ج ۵، ص ۴۷۶) سرپیچی از پیروی بیگانگان، (امام‌خمینی، همان، ج ۱، ص ۲۸۸) نفی دخالت و نفوذ بیگانگان و قطع دست آنان، (امام‌خمینی، همان، ج ۳، ص ۳۱۷) به دست گرفتن سرنوشت و مقدرات خویش، (امام‌خمینی، همان، ج ۱۸، ص ۳۴۴) اداره مستقل مملکت و تحت نظر دیگران نبودن (امام‌خمینی، همان، ج ۴، ص ۲۷۷) به کار برده و در مجموع استقلال را یک مفهوم فراگیر در ابعاد سیاسی، فرهنگی، اقتصادی دانسته است.

اختیار

معنای لغوی اختیار: [ا] (ع مص) گزیدن . برگزیدن . (تاج المصادر) (زوزنی). استراء. گزین کردن . خیره . (منتهی الارب). انتخاب (لغت‌نامه دهخدا، ص ۱۵۱۳) و دیگر لغویان چنین معنا کرده‌اند. ۱- آزادی در عمل؛ قدرت اراده ۲- میل و خواست ۳- از نظر فلسفی: حالت ارادی انسان برای انجام کاری یا ترک آن مقابل جبر ۴- برگزیدن؛ انتخاب (انوری، ۱۳۸۶، ص ۲۸۵-۲۸۶)

اختیار، در اصطلاح، در برابر جبر قرار دارد و به معنی انتخاب یک چیز از میان دو یا چند چیز با اراده آزاد انسانی است، بدان شرط که انتخاب به اجبار و اکراه صورت نگیرد (سیدمرتضی، ۱۴۰۵ق.).

بدنه تحقیق

در مورد آزادی؛ این بیان امیرالمؤمنین (علیه السلام) در نهج البلاغه، هزار سال قبل از طرح مسئله آزادی در کشورهای غربی مثل فرانسه یا جاهای دیگر است که می‌فرماید: «لَا تَكُنْ عَبْدَ غَيْرِكَ وَ قَدْ جَعَلَكَ اللَّهُ حُرًّا»؛ از این روشن‌تر دیگر چه میشود؟ یعنی انسانها خُرند، آزادند؛ آزادی شامل همه‌ی انواع آزادی می‌شود. یا آن جمله دیگری که معروف است: «استعبدتم الناس و قد خلقهم الله احرارا»؛ این خطاب به بعضی از فرمانداران آن دوره است که «استعبدتم الناس»؛ شماها میخواهید با مردم مثل برده رفتار بکنید در حالی که خداوند متعال آنها را آزاد آفریده؟ اینها معارف اسلامی است. از این قبیل، در معارف اسلامی زیاد است؛ در نهج البلاغه کلمات متعددی در این زمینه وجود دارد و در بقیه منابع اسلامی، [بنابراین این سلسله ارزش‌ها و سلسله معارف و منظومه‌ی معرفتی و منظومه‌ی ارزشی به این صورت است. پشت سر اینها احکام است؛ یعنی «باید» و «نباید»ها، «بکن» و «نکن»ها؛ این احکام اسلامی -چه فردی و چه اجتماعی- همه برخاسته از آن معارف است و منطبق بر آن ارزشها است؛ یعنی همه این تکالیفی که خدای متعال برای فرد مسلم قرار داده است، نشئت‌گرفته‌ی از همان مفاهیم اصلی و معرفتی است و منطبق با مفاهیم ارزشی است و کمک‌کننده به صعود در این راه است. (سخنرانی نوروزی رهبر انقلاب خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۹/۰۱/۰۳)

شریعت اسلامی اگر در جامعه به‌طور کامل اجرا بشود، هم آزادی‌های عمومی و مدنی را - آزادی افراد را، آزادی فردی را - تأمین می‌کند، هم آزادی ملت را که اسم آن استقلال است - استقلال یعنی آزادی در ابعاد یک ملت، که وابسته به کسی و به جایی نباشد؛ یک ملت آزاد یعنی ملتی که به هر صورت تحت نفوذ و سیطره مخالفین خود یا دشمنان خود یا بیگانگان قرار ندارد - تضمین می‌کند، [هم] عدالت را در جامعه تضمین می‌کند، هم معنویت را تضمین میکند؛ این چهار عنصر اصلی است: آزادی، استقلال، عدالت، معنویت. اگر شریعت اسلامی بر جامعه حاکم شد، این پدیده‌های اساسی در نظم جامعه اسلامی، خود را نشان می‌دهند. (بیانات در مراسم بیست و پنجمین سالگرد رحلت امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳/۰۳/۱۴)

مسئله آزادی یکی از مبانی معرفتی است که در اسلام مطرح شده... آزادی خیلی مهم است. مهم‌ترین بخش نظریه آزادی در اسلام، آزادی از این چهارچوب ماده است. نگاه مادی می‌گوید شما یک روز دنیا آمدید، چند سال هم زندگی می‌کنید، بعد هم معدوم می‌شوید، همه ما محکوم به معدوم شدن هستیم. در این قفس مادی، یک آزادی‌هایی به شما می‌دهند؛ آزادی شهوت، آزادی غضب، آزادی ظلم، همه جور آزادی؛ این آزادی نیست. آزادی، آزادی اسلامی است؛ اسلام ما را در چهارچوب ماده محصور نمی‌کند. «خُلِقْتُمْ لِلْبَقَاءِ لَا لِلْفَنَاءِ»؛ «شما برای ماندن خلق شده‌اید، آفریده شده‌اید، نه برای از بین رفتن.» ما معدوم نمی‌شویم، از بین نمی‌رویم.

دیگر است، اما میگوید اینجا نفت هست، ما برای نفت آمده‌ایم؛ یعنی خجالت نمیکشند که این را صریح بیان کنند. یا بی‌اجازه بلند می‌شوند می‌آیند وارد یک کشوری می‌شوند مثل کشور عراق، نه به سراغ دولت آن کشور می‌روند، نه به سراغ پایتخت آن کشور می‌روند، آنجا پایگاه دارند، می‌روند داخل پایگاه خودشان! یعنی آزادی ملت‌ها را، استقلال ملت‌ها را رسماً مورد توهین قرار می‌دهند. پس نظام سلطه، هم ضدّ عدالت است، هم ضدّ آزادی است. (بیانات در دیدار بسیجیان، ۱۳۹۸/۰۹/۰۶)

اسلام پرچمدار عدالت و آزادی است؛ اسلام پرچمدار عدالت است، پرچمدار آزادی است، آن هم پرچمدار بی‌رودربایستی، پرچمدار صریح. اسلام پنهان نمی‌کند حرف خودش را؛ صریح با ظلم و با بی‌عدالتی مواجهه می‌کند، مقابله می‌کند. اسلام، صریح در مقابل نظام سلطه است؛ یعنی طرفدار عدالت و آزادی است. (بیانات در دیدار بسیجیان، همان)

۷- آزادی مطلق

در مورد آزادی مطلق رهبر انقلاب در خطبه‌های نماز جمعه تهران در سال ۱۳۶۵ چنین فرموده‌اند که «در درجه اول باید بدانیم که آزادی به معنای رها بودن از هر قید و بند و ندیدن مانع بر سر راه و این که هر کاری که مایل است و دوست دارد، آن را انجام دهد؛ در هیچ یک از مکتبها، فرهنگها و نظرات فلسفی و اجتماعی به صورت یک ارزش ذکر نشده است. از آزادی بی‌بند و باری و آزادی مطلق، هیچ کس در دنیا طرفداری نکرده، و ممکن نیست در برخورداری از آن کسی موفق باشد. اگر فرض کنیم در جامعه بشری، انسان در هر کاری که مایل است انجام بدهد آزاد باشد و هیچ مانعی بر سر راه او نباشد، نفس این آزادی به طور طبیعی آزادی بسیاری از مردم دیگر را محدود و راحتی، امنیت و آزادی آنها را سلب خواهد کرد. بنابراین آزادی انسانیت و جامعه انسانی به صورت مطلق، اصلاً نه ممکن است و نه کسی طرفدار آن است.» (محمدی، ۱۳۸۵)

مسأله «آزادی» یکی از مقولاتی است که در قرآن کریم و در کلمات ائمه (ع) به طور مؤکد و مکرر روی آن تأکید شده است. البته تعبیری که در این جا از آزادی می‌کنیم، مرادمان آزادی مطلق نیست که هیچ طرفداری در دنیا ندارد. فکر نمی‌کنم کسی در دنیا باشد که به آزادی مطلق دعوت کند. مرادمان آزادی معنوی هم که در اسلام و بخصوص در سطوح راقی معارف اسلامی هست، نیست؛ آن محلّ بحث ما نیست. آزادی

معنوی چیزی است که همه کسانی که معتقد به معنویاتند، آن را قبول دارند ؛ محلّ ردّ و قبول نیست. منظور از «آزادی» که در این جا بحث می کنیم «آزادی اجتماعی» است ؛ آزادی به مثابه یک حقّ انسانی برای اندیشیدن، گفتن، انتخاب کردن و از این قبیل. همین مقوله، در کتاب و سنت مورد تجلیل قرار گرفته است. آیه شریفه ۱۵۷ سوره «اعراف» می فرماید: «الَّذِينَ يَتَّبِعُونَ الرَّسُولَ النَّبِيَّ الْأُمِّيَّ الَّذِي يَجِدُونَهُ مَكْتُوبًا عِنْدَهُمْ فِي التَّوْرَةِ وَالْإِنْجِيلِ يَأْمُرُهُم بِالْمَعْرُوفِ وَيَنْهَاهُمْ عَنِ الْمُنْكَرِ وَيُحِلُّ لَهُمُ الطَّيِّبَاتِ وَيُحَرِّمُ عَلَيْهِمُ الْخَبَائِثَ وَيَضَعُ عَنْهُمْ أَصْرَهُمْ وَالْأَغْلَالَ الَّتِي كَانَتْ عَلَيْهِمْ». خداوند یکی از خصوصیات پیامبر را این قرار می دهد که غل و زنجیرها را از گردن انسانها بر می دارد و «اصر» یعنی تعهدات تحمیلی بر انسانها را از آنها می گیرید. مفهوم خیلی عجیب و وسیعی است. اگر وضع جوامع دینی و غیردینی در آن دوره را در نظر داشته باشید، می دانید که این «اصر» - این تعهدات و پیمانها تحمیلی بر انسانها - شامل بسیاری از عقاید باطل و خرافی و بسیاری از قیود اجتماعی غلطی که دستهای استبداد یا تحریف یا تحمیق بر مردم تحمیل کرده بود، می شود. «اغلال» هم که غل و زنجیرهاست، معلوم است. (بیانات معظم له در مراسم فارغ التحصیلی گروهی از دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس - ۱۲/۰۶/۱۳۷۷)

نتیجه

هرجا سخن از آزادی می‌شود هرکس مطابق با اندیشه، عقیده و خرد خویش آن را تفسیر می‌کند عده‌ای آزادی را به معنای آن می‌دانند که انسان در انجام هر عملی آزاد باشد و هیچ مانعی در مقابل تمایلات او نباشد که نتیجه چنین تفکری جز هرج و مرج و اغتشاش چیز دیگری نخواهد بود. و عده‌ای هم آزادی را در اجرای عدالت فردی و اجتماعی و ادای حقوق اولیه فرد و جامعه می‌دانند. و در این میان معانی مختلفی که غربی‌ها از آزادی فردی و اجتماعی بیان می‌کنند باعث سردرگمی افراد عادی مسلمان می‌شوند. در حالی که اگر به منابع دینی اسلام و همچنین اندیشمندان مسلمان بنگریم خواهیم دید که منظور از آزادی واقعی چیست که در این تحقیق با توجه به بیانات مقام معظم رهبری که یکی از اندیشمندان بزرگ معاصر به حساب می‌آیند در مورد آزادی چنین فرموده‌اند: یک ملت آزاد یعنی ملتی که به هر صورت تحت نفوذ و سیطره مخالفین خود یا دشمنان خود یا بیگانگان قرار ندارد. اسلام، صریح در مقابل نظام سلطه است؛ یعنی طرفدار عدالت و آزادی است. و این که شریعت اسلامی اگر در جامعه به طور کامل اجرا بشود، هم آزادی‌های عمومی و مدنی را تأمین می‌کند، هم آزادی ملت را که اسم آن استقلال است.

اگر در جامعه، آزادی فکر، آزادی بیان، آزادی اندیشه، آزادی عمل وجود نداشته باشد، رشد در جامعه متوقف خواهد شد. آزاداندیشی موجب ارتقاء سطح تفکر اجتماعی است و به مردم کمک می‌کند که عمیق‌تر بیندیشند. برعکس خلاء آزاداندیشی، سطح فکر عمومی را پایین می‌آورد و باعث می‌شود تا مواجهه عمومی با پدیده‌ها سطحی شود. آزادی بیان تابعی از آزادی فکر است. وقتی آزادی فکر باشد، به طور طبیعی آزادی بیان هم هست.

منابع

۱. ابن فارس، احمد، معجم مقاییس اللغة، تصحیح عبدالسلام محمدهارون، چاپ اول، قم، دفتر تبلیغات اسلامی، ۱۴۰۴ق
۲. امام خمینی، سیدروح‌الله، صحیفه امام، چاپ پنجم، تهران، مؤسسه تنظیم، ۱۳۸۹ش
۳. انوری، حسن، فرهنگ بزرگ سخن، چاپ پنجم، تهران، انتشارات سخن، ۱۳۸۶
۴. آمنه صرامی، آزادی بیان چیست؟ مصادیق و محدودیت‌های آن، آذر ماه ۱۴۰۱، ۹۶۴۴۸n.ir/d۲B
۵. بیانات رهبری در دیدار اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۴۰۰/۱۲/۱۹
۶. _____ در دیدار اقشار مختلف بانوان ۱۴۰۱/۱۰/۱۴
۷. _____ در دیدار بسیجیان، ۱۳۹۸/۰۹/۰۶
۸. _____ در دیدار جمعی از دانشجویان، ۱۳۹۷/۰۳/۰۷
۹. _____ در دیدار رضانی دانشجویان در سال ۱۴۰۲/۰۱/۲۹
۱۰. _____ در دیدار رئیس و اعضای مجلس خبرگان رهبری، ۱۳۹۴/۰۶/۱۲
۱۱. _____ در دیدار رئیس‌جمهور و اعضای هیأت دولت، ۱۳۹۴/۰۶/۰۴
۱۲. _____ در دیدار فرماندهان و کارکنان نیروی هوایی و پدافند هوایی ارتش، ۱۴۰۰/۱۱/۱۹
۱۳. _____ در دیدار مداحان اهل بیت علیهم‌السلام، ۱۳۹۶/۱۲/۱۷
۱۴. _____ در دیدار مسئولان نظام و میهمانان کنفرانس وحدت اسلامی، ۱۳۹۲/۰۱/۲۹
۱۵. _____ در دیدار مسئولان و کارگزاران نظام جمهوری اسلامی، ۱۳۸۵/۰۳/۲۹
۱۶. _____ در مراسم بیست و پنجمین سالگرد رحلت امام خمینی (ره)، ۱۳۹۳/۰۳/۱۴
۱۷. _____ در خطبه‌های نماز جمعه ۱۳۶۵/۱۱/۱۷
۱۸. _____ در دیدار کارگزاران دولت، ۱۳۷۹/۰۹/۱۲
۱۹. _____ در حرم مطهر رضوی، ۱۳۹۳/۰۱/۰۱
۲۰. _____ در دیدار رئیس و مسئولان قوه قضائیه، ۱۴۰۲/۰۴/۰۶
۲۱. _____ در مراسم فارغ التحصیلی گروهی از دانشجویان دانشگاه تربیت مدرس - ۱۳۷۷/۰۶/۱۲
۲۲. جعفری، محمد تقی، تحقیق در دو نظام حقوق جهانی بشر (از دیدگاه اسلام و غرب) و تطبیق آن دو بر یکدیگر، چاپ پنجم، تهران، موسسه تدوین و نشر آثار استاد علامه محمد تقی جعفری، ۱۳۹۰
۲۳. دهخدا، علی‌اکبر، لغتنامه دهخدا، ج ۱ و ۲، تهران، دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۷۳ش
۲۴. راغب اصفهانی، حسین بن محمد، مفردات، ج ۱، دار القلم، ۱۴۱۶

۲۵. زبیدی، سیدمحمدمرتضی، تاج العروس من جواهر القاموس، تصحیح علی هلالی و علی شیری، چاپ اول، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۴ق
۲۶. سخنرانی نوروزی رهبر انقلاب خطاب به ملت ایران، ۱۳۹۹/۰۱/۰۳
۲۷. سیدمرتضی، علی، رسائل، ج ۲، به کوشش احمد حسینی و مهدی رجایی، قم، دار القرآن الکریم، ۱۴۰۵ق
۲۸. عطائی اصفهانی، محمد علی، آزادی و حقوق بشر در اسلام، چاپ دوم، قم، انتشارات حضرت عباس(ع)، بی تا
۲۹. عمید، حسن، فرهنگ عمید، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ هشتم ۱۳۷۱
۳۰. لکزایی، شریف، آزادی سیاسی در اندیشه آیت الله مطهری و آیت الله بهشتی، قم، مؤسسه بوستان کتاب، ۱۳۸۲
۳۱. محمدی، منوچهر، آزادی در نگاه رهبر معظم انقلاب اسلامی حضرت آیه الله خامنه‌ای، تهران، مؤسسه پژوهشی فرهنگی انقلابی اسلامی، ۱۳۸۵
۳۲. معین، محمد، فرهنگ معین، چاپ ۳، تهران، انتشارات زرین، ۱۳۸۶
۳۳. نامه تاریخی رهبر انقلاب به عده ای از فضایی حوزه و دانشگاه در تاریخ ۱۳۸۱/۱۱/۱۶